

УДК 342.7-053.2

Н.В. Степаненко
старший викладач кафедри
іноземних мов та загальноосвітніх дисциплін,
аспірант ВНЗ Університет «КРОК»

Інститут забезпечення прав дитини: історико-правовий аналіз

У статті досліджено питання забезпечення прав дитини в історико-правовому аспекті, здійснено комплексний аналіз та розглянуто етапи розвитку і становлення прав дитини з урахуванням здобутків вітчизняного та європейського права.

Ключові слова: права людини, права дитини, свободи дитини, становлення прав дитини, порушення прав дитини.

Н.В. Степаненко
старший преподаватель кафедры
иностранных языков и общеобразовательных дисциплин,
аспирант ВУЗ Университет «КРОК»

Институт обеспечения прав ребенка: историко-правовой анализ

В статье исследованы вопросы обеспечения прав ребенка в историко-правовом аспекте, осуществлен комплексный анализ и рассмотрены этапы развития и становления прав ребенка с учетом достижений отечественного и европейского права.

Ключевые слова: права человека, права ребенка, свободы ребенка, становления прав ребенка, нарушение прав ребенка.

N.V. Stepanenko
Senior Lecturer of the Department
of Foreign Languages and Special Language Preparation
Postgraduate student «KROK» University

Institute for the Rights of the Child: Historical and Legal Analysis

In an entry examined such issues as ensuring of the child rights in the historical and legal aspects, accomplished complex analysis and reviewed stages of growth and formation of child rights, take account of the achievements of native and European law.

Key words: human rights, child rights, child liberty, establishment of child rights, infringement of children's rights

Постановка проблеми

Сьогодні кожному громадянину в цивілізованого суспільства зрозуміло, що демократично-правовий розвиток держави не можливий без історичних, сутнісних, звичаєвих та законодавчих напрацювань у цій площині. Не викликає сумніву і необхідність залучення сучасної юридичної науки для відповідних напрацювань. У реаліях сьогодення права дітей розглядаються недостатньо ні з наукової, ні з громадянської позиції.

Важливість і актуальність даної теми обумовлена тим, що існує необхідність у створенні юридичного механізму захисту законних прав та інтересів дитини. Крім того, дослідження існуючих прав та свобод дитини, теоретичних і практичних проблем їх забезпечення в Україні тісно пов'язане з розвитком соціальної, правової держави, що орієнтована на досвід країн з високим рівнем демократії, становлення якої передбачає необхідність формування молодого, правосвідомого покоління.

Аналіз останніх досліджень та публікацій

Загальнотеоретичні засади та аспекти проблем захисту прав та свобод дітей в Україні, історія їх становлення й розвитку, правове забезпечення, створення механізму для їх реалізації опрацьовувалися вченими та науковцями різних галузей права, серед яких, зокрема: Л. Волинець, В. Погорілко, О. Скагун, В. Нерсисянц, М. Рабінювич, Л. Федоренко тощо. Відзначаючи їх внесок, зауважимо, що реалії сьогодення вимагають нових підходів до дослідження даної проблематики.

Не вирішені раніше частини загальної проблеми

Розв'язання проблем захисту та забезпечення прав дітей є одним із основних пріоритетів правозахисної стратегії Європейського Союзу не лише тому, що діти, які зараз зазнають поневірянь, потім визначатимуть майбутнє, а й тому, що вони мають невід'ємні та невідчужувані права, закріплені в міжнародних і національних документах з прав людини.

Гарантії захисту та забезпечення прав дитини є одним із найважливіших елементів системи її правового статусу, чинником фізичного, психічного розвитку, становлення високого рівня правової культури та свідомості. Тому існує потреба у створенні дієвого юридичного механізму захисту законних прав й інтересів дитини, адже діти, маючи рівні права з дорослими членами суспільства, фактично володіють значно меншими можливостями для їх реалізації та захисту.

Метою даної статті є комплексний історико-правовий аналіз забезпечення прав дитини з урахуванням здобутків європейського права й упровадження на цій основі науково-теоретичних рекомендацій для розробки законодавства щодо захисту прав дітей у реаліях сьогодення.

Виклад основного матеріалу

У контексті теорії прав людини, одним із елементів якої є теорія прав дитини, теоретичний характер мають такі складові цього питання, як окреслення переліку та змісту прав дитини й їх гарантій. Особливістю формування інституту прав дитини стало те, що вперше вони були визнані на міжнародному, а не національному рівні.

Вітчизняні правники В.Ф. Погорілко та В.Л. Федоренко визначили інститут прав і свобод громадян як істотну складову конституційно-правового статусу особи. Вони акцентують увагу на тому, що Конституція закріплює права і свободи особи, які є життєво важливими й найбільшою мірою соціально значущими як для окремої людини, так і загалом для суспільства [13, с. 210]. Оскільки кожна доросла людина неминуче переживала такий період свого життя, що називається дитинством, то, на наш погляд, інститут забезпечення прав дитини також є невід'ємною складовою конституційно-правового статусу особи. При цьому, як видається, саме дитина за будь-яких обставин повинна бути серед тих, хто першим потребує й отримує соціальний захист та допомогу від держави і суспільства.

На думку авторів словника-довідника

«Міжнародне право» В.М. Додонова, В.П. Ланова й О.Г. Рум'янцева, права людини притаманні їй природі, й без них вона не може існувати як повноцінна людська істота. З огляду на це вони пропонують під правами людини розуміти комплекс прав і свобод, істотних для характеристики правового статусу особистості. Слід зазначити, що подібної позиції дотримується й П.М. Рабінович, на думку якого, права людини – це можливості, котрі є необхідними для її існування та розвитку, зумовлюються достатнім рівнем розвитку держави і повинні бути загальними й рівними для всіх людей [15, с. 4].

Т.А. Француз-Яковець вважає, що інститут конституційно-правового статусу людини являє собою сукупність базових правових норм, що проголошені на рівні конституції та конституційних законів і мають на меті визначити місце та роль людини з погляду реалізації й гарантування її прав у відносинах як із державою, так і з іншими суб'єктами правовідносин [18, с. 5].

Що стосується правового статусу дитини, то саме О.Ф. Скакун визначає правовий статус особи як систему закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, відповідно до яких індивід як суб'єкт права (тобто як такий, що має правосуб'єктність) координує свою поведінку в суспільстві [16, с. 316].

З цього можна зробити висновок, що правовий статус дитини характеризується відносинами, передбаченими та гарантованими Конституцією та законами України між нею, дитиною, і державою та суспільством. Тому дитина є повноправним учасником, суб'єктом відповідних суспільних відносин.

На наш погляд, можна погодитися з В.С. Нерсисянцом, який вважає, що в сучасному світі позитивістський підхід у сфері прав людини неодмінно повинен спиратися на моральні категорії загального блага, добра, для того щоб законодавчо виразити ці категорії у певному обсязі прав людини [12, с. 332]. З огляду на це,

цілком логічним видається висновок, що, набуваючи законодавчого закріплення, права дитини легалізуються. Таким чином, правам дитини повинна надаватися належна підтримка з боку держави, яка водночас обмежує свої етатичні стремління та зобов'язується гарантувати й відповідним чином забезпечувати згадані права, особливо під час військового конфлікту.

Хоча, застосовуючи ретроспективне, темпорально-просторове вивчення, слід зазначити, що ще зі стародавніх часів право намагалося «виокремити» дитину як об'єкт соціально-правового захисту. Наприклад, норми варварських правд, зокрема, Салічної (V ст.), відомі приклади шлюбно-сімейного регулювання, тобто констатація «водорозділу» між дитячим і дорослим життям (правові пам'ятки східних слов'ян, зокрема закон «Судний людем», «Номоканон») і т.ін.

Своєрідний підхід до захисту дітей демонструє право Індії, забороняючи деякі застарілі обряди та звичаї, зокрема обряд самоспалення дружини на погребальному вогнищі чоловіка – саті. Проте, таких прикладних ілюстративних правоположень у світовому просторі не багато. Безперечно, проблема забезпечення прав дитини має своє історичне коріння. У первісному суспільстві до дитини ставилися двоюко – з одного боку, вбивство дитини не вважалося злочином, з іншого – діти були економічно вигідними. Мати багато дітей, особливо синів, слугувало гарантією міцності соціальних позицій сім'ї. З розвитком суспільства, з переходом до осілого способу життя та більш надійної продуктивної бази общини, вбивство дітей практикувалося головним чином за «якісними» показниками – вбивали тих, кого вважали фізично або морально неповноцінними. Дитина не була включена в офіційну систему суспільства і не була суб'єктом права в повному розумінні цього слова [6, с.10-11].

Ще за часів Київської Русі тодішні князі вперше звернули увагу на правове регулювання прав дітей як особливої групи населення. Так, у тексті «Руської правди»

містилися норми, що захищали права дітей у спадкуванні [19, с. 37]. Правові пам'ятки Київської Русі містять й інші норми, що регулюють права дітей, визнають дитину суб'єктом майнових та немайнових прав. Наприкінці XIV – у першій половині XVII ст. на території України діяло право Київської Русі, а також норми польсько-литовського права. Зокрема, у Великому князівстві Литовському в Литовських статутах особливу увагу було приділено спадковим правам дітей обох статей, тобто правам дітей щодо отримання «головщини» за вбитих батька або матір.

Відповідно до Соборного уложення 1649 р. в Росії діти не мали права скаржитися на батьків. Убивство сина або дочки каралося всього лише річним тюремним ув'язненням, а після відбуття покарання – церковним покаванням, тоді як дітей, що зазіхають на життя батьків, закон нещадно карав стратою [17, с.436]. Ця нерівність була скасована лише Петром I у 1716 р.

Досить цікавим і показовим є те, що у першій писаній Конституції Пилипа Орлика від 5 квітня 1710 р. діти визнавалися особливим суб'єктом, зокрема права на освіту – в православних церквах мало здійснюватися навчання дітей «вільним мистецтвам». Також козацькі вдови, дружини й діти-сироти звільнялися від виконання повинностей та сплати податків [19, с. 34]. Це положення засвідчує демократичність українства і є доказом його гуманістичних спрямувань і помислів.

Конституційно-правовий статус дитини вже зазнав суттєвих змін у XVIII ст. із прийняттям такого документа, як «Права, за якими судиться малоросійський народ» (1743 р.). У цьому збірнику норм феодално-кріпосницького права вперше використовується термін «неповнолітня людина» і визначаються особливості її правосуб'єктності. Вчинення злочину такою особою визнавалося обставиною, що пом'якшує покарання.

Винятково важливим видається те, що у «Зібрання малоросійських прав» від 1807 р. було внесено правову дефініцію «неповноліття». Так, неповнолітніми

вважалися хлопчики віком до 18 років і дівчатка до 13 років. По досягненню повноліття особи мали право успадковувати майно, а дівчата, крім того, могли виходити заміж. Указаним правовим документом також було проголошено принцип рівності у спадкуванні народжених дітей і тих, що мали народитися.

Необхідно також узяти до уваги факти рецепції положень тогочасного європейського права щодо прав дитини. До прикладу, «Загальне цивільне уложення Австрійської імперії» від 1811 р., яке у свій час діяло на частині території сучасної України, передбачало особливий правовий статус дитини. Зокрема, гарантувався правовий захист малолітнім (до досягнення 7-річного віку) та неповнолітнім (від 7 до 14 років) та дітям до 24 років [19, с. 9].

У контексті зазначеної проблематики слід виокремити, що вагомий внесок у розроблення конституційно-правового статусу дитини зроблено вченими того періоду, так П. Д. Лодій у праці «Теория общих прав, содержащая в себе философское учение о Естественном Всеобщем Государственном праве» (1828 р.) поряд з іншими питаннями досліджував проблеми забезпечення прав дитини. Наприклад, у §72 розділу V автор приділяє увагу створенню державних гарантій захисту дітей від жорстокого поводження дорослих. Зокрема, йдеться про здійснення постійного контролю з боку держави за реалізацією батьками прав і обов'язків щодо виховання дитини. Отже, вже в той час українські правознавці, що працювали в Російській імперії, визначали й обґрунтовували важливість формування цілеспрямованої державної політики стосовно захисту прав дитини.

Представляє науковий інтерес те, що відомий український мислитель і громадський діяч, один із членів Кирило-Мефодіївського товариства Г.В. Андрузький у своїй праці «Начерки Конституції Республіки» (1846–1847 рр.) досліджував окремі питання конституційно-правових гарантій захисту прав дитини. Зокрема, йдеться про гарантування прав дітей різ-

них соціальних груп на освіту. Для того часу подібні ідеї були революційними, оскільки, по суті, закликали до зламу старої системи освіти в Російській імперії.

У свій час відомий учений М.П. Драгоманов у 1884 р. підготував та оприлюднив проект Конституції під назвою «Проект оснований Устава українського общества «Вольный Союз» – «Вільна Спілка». У ньому містилися нормативно-правові приписи щодо державного забезпечення прав дітей. Зокрема, передбачалося запровадження безкоштовної початкової (для всіх дітей), середньої та вищої (для дітей обдарованих, незалежно від матеріального становища їхніх родин) освіти; утримання таких дітей громадським коштом протягом усього періоду навчання. Крім того, у законопроекті пропонувалася норма, якою заборонялася праця дітей віком до 14 років на фабриках [19, с. 104].

Досить показовим є те, що на початку ХХ ст. в окремому розділі проекту Конституції М.С. Грушевського були закріплені «права громадян України», що заклало міцний фундамент для майбутнього визначення конституційних прав та свобод дитини у самостійній Україні. Однак пасивне виборче право повітових органів Української Національної Ради надавалося лише особам, які досягли 20 років, що може вказувати на те, що дитина не визначалася як суб'єкт політичних прав [19, с. 175-180].

У проекті Конституції Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР), автор С. Дністрянський, право на освіту дитини гарантувалося та регулювалося державою. Державна турбота про дітей виявлялася у фінансовій підтримці урядом ЗУНР певних категорій населення. Слід зауважити, що така підтримка з боку держави була системним явищем для тогочасних українських земель у складі різних державних утворень як у ЗУНР, так і в УНР. При цьому відповідно до державного устрою Західно-Української Народної Республіки (1921 р.) дитиною вважалася особа до досягнення нею 18-річного віку, а виборче право громадяни республіки отримували

з 21 року, що підтверджує відсутність політичних прав дітей у ЗУНР.

Законодавство ЗУНР у більшості випадків детально визначало громадянство дитини як похідне від громадянства її біологічного та законного батька. Окремо зазначалося, що у вирішенні цього питання існували певні винятки, що їх було вказано в Розпорядку Державного Секретаріату.

Урядовою Комісією з розробки Конституції Української держави 30 серпня 1920 р. було запропоновано проект Основного Державного Закону Української Народної Республіки. У розділі про права та обов'язки громадян цього законопроекту передбачалися також і права дітей, а саме: артикул 32 – загальнообов'язкове безкоштовне навчання у початкових школах для всіх дітей шкільного віку; артикул 42 – видання окремого закону, який би визначав права громадян національних меншин у школі та в публічному житті; артикул 36 – державна охорона праці неповнолітніх, жінок та жінок під час материнства [19, с. 128]. Хоч цей проект і не набув юридичної сили, його головні ідеї та концепції мали важливе значення для становлення та розвитку прав, свобод і обов'язків дитини.

Після Першої світової війни у міжнародному співтоваристві настає період глобального переосмислення підходів до визначення та втілення в національному законодавстві основоположних прав людини. Після встановлення радянської влади в Україні, а потім і входження її у 1922 р. до складу СРСР вона, тобто Україна, послідовно ухвалила чотири конституції: у 1919, 1929, 1937 та 1978 рр. У Конституції від 1929 р. державою забезпечувалася всебічна та безоплатна освіта [19]. Пізніше унормуванню цього питання на конституційному рівні приділялося ще більше уваги (стаття 19 Конституції УРСР від 1937 р., стаття 25 Конституції УРСР від 1978 р. тощо).

Попри тоталітарний режим у СРСР пріоритетним визначався конституційно-правовий розвиток дитинства. Зокрема, Українська РСР здійснювала правовий

захист дітей «матеріальною і моральною підтримкою материнства та дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг» (стаття 33 Конституції УРСР від 1978 р.). Ця ж Конституція забороняла також дитячу працю (стаття 40), приділяла увагу піклуванню та вихованню дітей батьками (стаття 67) тощо.

На реальному закріпленні конституційних прав дитини у колишньому СРСР суттєво позначились політичні зміни 1985-1991 рр. Так, уже в Декларації про державний суверенітет України від 1990 р. були враховані сучасні наукові концепції щодо забезпечення прав, свобод та обов'язків людини і громадянина [14].

Із проголошенням незалежності України одним із перших кроків у закріпленні конституційно-правового статусу дитини стала ратифікація Україною Конвенції ООН про права дитини 27 лютого 1991 р. Після вступу України 9 листопада 1995 р. до складу Ради Європи наша держава ратифікувала низку європейських конвенцій, що декларували права, свободи й обов'язки дитини, та прийняла зобов'язання щодо їх виконання (Європейська конвенція про здійснення прав дітей, Європейська конвенція про усиновлення дітей, Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом та ін.). Такі кроки дозволили привести національне законодавство України у відповідність до норм міжнародного права у цій сфері суспільних відносин.

Міжнародні стандарти щодо захисту прав дитини знайшли своє втілення насамперед у Конституції України, ухваленій на V сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. та у прийнятих у подальшому законодавчих актах, якими було унормовано права дітей та обов'язки держави щодо їх захисту. Важливим для цього періоду вдосконалення конституційних засад захисту прав дитини було й створення та діяльність Конституційної Асамблеї, яка в 2012–2014 рр. приділяла значну увагу питанням модернізації механізму захисту конституційних прав людини загалом та дитини зокрема в Україні.

Разом із тим, Революція Гідності призвела до повалення недемократичного режиму та пошуку нових форм утвердження й гарантування прав людини в Україні. Очевидно, що відповідну правотворчу діяльність пов'язано із започаткуванням роботи Тимчасової спеціальної комісії Верховної Ради України з питань підготовки законопроекту про внесення змін до Конституції України. Важливим правозахисним компонентом роботи цієї Комісії має стати і вдосконалення конституційних основ захисту прав дитини в Україні.

Окрім того, з метою забезпечення належних умов для реалізації громадянських, економічних, соціальних та культурних прав дітей в Україні, враховуючи необхідність особливого піклування про дитину, на виконання Україною міжнародних зобов'язань у сфері прав дитини та відповідно до статті 102 Конституції України 11 серпня 2011 р. Указом Президента України № 811/2011 запроваджено Посаду Уповноваженого Президента України з прав дитини. Уповноважений Президента України з прав дитини забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Для забезпечення діяльності Уповноваженого та надання консультативної допомоги створено окремий структурний підрозділ Адміністрації Президента – Управління забезпечення діяльності Уповноваженого Президента України з прав дитини та Громадська консультативна рада з питань захисту прав дитини. 1 червня 2013 р. Президент України підписав низку документів, які передбачають додаткові заходи щодо посилення гарантій захисту прав дітей. Зокрема, з метою сприяння реалізації прав і законних інтересів дітей Глава держави підписав Указ «Про додаткові заходи із забезпечення гарантій реалізації прав та законних інтересів дітей». Указ містить низку завдань для центральних та місцевих органів влади щодо поліпшення медичної допомоги дітям, соціального за-

хисту сімей з дітьми, якості занять у позашкільних закладах освіти, а також захисту прав дітей, які перебувають у конфлікті із законом. Як засвідчують реалії сьогодення, цей юридичний документ є декларативним і, крім благих намірів, нічого за собою не несе. Насправді ж маємо: дитячу смертність, неналежну медичну допомогу; закриття позашкільних закладів освіти через відсутність фінансування; збільшення кількості дітей, що втягнуті в жебрацтво; дитяча проституція, вживання наркотиків. Особливо сьогодні хвилює збільшення кількості самогубств серед малолітніх, які потрапляють в психологічну залежність від комп'ютерних програм (Моно, Синій кит, Альфа). Виникає питання юридичної відповідальності тих, хто створює ці програми і з якою метою. Адже це є прямим порушенням прав дитини, яке свідомо допускається з метою знищення дитини як індивіда, деформуючи його психіку, переслідуючи далекосяжні злочинні наміри.

Ратифікувавши Конвенцію ООН про права дитини та Факультативний протокол до Конвенції щодо участі дітей у збройних конфліктах, Україна взяла на себе гарантійні зобов'язання перед своїми юними громадянами щодо дотримання прав. На жаль, за чотири роки бойових дій на сході України діти стали свідками війни, руйнувань, смертей, отримали психологічні, а дехто й фізичні травми, деяких дітей злочинно було втягнуто до участі в бойових діях, частина зазнала фізичного та сексуального насильства тощо. Викликає серйозну стурбованість те, що переважно в Донецькій та Луганській областях і сьогодні значна кількість дітей позбавлена можливості отримувати повний пакет послуг: соціальних, гуманітарних, медичних тощо. У зв'язку з довготривалим військовим конфліктом на сході України, через який насамперед страждають діти, не можна замовчувати тему порушень прав дитини. Якщо ми будемо демократичну правову державу, ми постійно повинні дбати про її майбутнє, керуючись принципами поваги до людської гідності, саме на чому вибудовано стандарти дотримання прав

людини у світі. А оскільки діти є нашим майбутнім, Україна насамперед повинна дотримуватися міжнародних стандартів прав дитини та діяти, керуючись найвищими інтересами юних громадян України, звертаючись до світового співтовариства, ставлячи це питання як основне перед міжнародними правовими інституціями.

Таким чином, зміст правового регулювання гарантій прав і свобод дітей в Україні змінювався відповідно до періодів становлення й розвитку української державності. Це складний процес, на який безпосередньо впливає сукупність економічних, політичних, правових, демографічних, культурних, духовно-ідеологічних та етичних факторів розвитку суспільства у відповідні історичні періоди.

Розглянемо тепер які ж зміни відбулися в міжнародних документах, що стосувалися захисту та забезпечення прав дитини.

На початку ХХ ст. права дитини вперше було задекларовано в конституційних актах більшості західноєвропейських країн. Так, Веймарська конституція від 1919 р. в пункті сьомому статті 7 до повноважень парламенту відносила питання реалізації державної політики щодо турботи про материнство, новонароджених, дитинство та юність [3, с. 303]. Таким чином, дитину в тогочасній Німеччині фактично й юридично було визнано окремим самостійним суб'єктом конституційного права.

Крім того, Веймарська конституція містила прогресивні норми, які чи не вперше на конституційному рівні гарантували рівні умови фізичного, духовного й суспільного розвитку для позашлюбних дітей і дітей, народжених у шлюбі (стаття 121), загальнообов'язкову безкоштовну шкільну освіту (стаття 145).

Першим міжнародним документом, в якому ставилася проблема прав малолітньої людини, була Женевська декларація 1923 р. Уперше в історії людства було сформульовано право дитини на допомогу, виховання, захист, тобто в тих сферах життя, де раніше йшлося тільки про філантропію. Декларація спрямована на створення

умов, що забезпечують нормальний фізичний і психічний розвиток дитини. Однак цей документ мав лише декларативний характер, і тому реальний правовий захист був можливий через створення норм національного права на основі прийняття державами міжнародних договорів [3].

Пізніше у Конституції Австрійської республіки (в редакції від 1929 р.) передбачалося право Федерального президента визнавати позашлюбних дітей (за клопотанням їхніх батьків) такими, які народжені в шлюбі (стаття 66) [6, с. 66]. Тобто хоч дитина, по суті, й не визнавалася рівноправним суб'єктом правовідносин порівняно з дорослою особою, органи державної влади Австрійської республіки та інші (тобто крім дітей) фізичні особи були наділені реальними повноваженнями щодо визначення юридичного становища конкретної дитини чи групи дітей.

Першим таким документом стала Загальна декларація прав людини, прийнята 10 грудня 1948 р. Генеральною Асамблеєю ООН. У ній були зафіксовані основи захисту прав дітей. Зокрема, ч. 2 ст. 25 Загальної декларації прав людини проголошує, що «Материнство і дитинство дають право на особливе піклування і допомогу. Всі діти, народжені у шлюбі або поза шлюбом, повинні користуватися однаковим соціальним захистом». Свій розвиток ця Декларація отримала в Пактах про права людини. В цих актах гарантовані рівні права всім дітям і забезпечення їх основних соціальних потреб.

Аналіз конституційних актів зарубіжних країн початку ХХ ст. дає підстави для висновку, що при унормуванні правового становища дітей значна увага приділялася реалізації загального правового принципу – рівності дітей у правах з дорослими, незалежно від походження самих дітей (наприклад, стаття 121 Веймарської конституції від 1919 р., стаття 66 Конституції Австрійської республіки від 1929 р.). Згодом ці положення отримали свій розвиток у статтях 3, 6 Основного Закону ФРН від 23 травня 1949 р. і конституціях і конституційних актах інших держав світу.

Зокрема, у статті 6 Конституції Фінляндії від 11 червня 1999 р. закріплено, що дорослим слід поводитися з дітьми як із рівними індивідами; діти повинні мати право впливати на вирішення питань, що стосуються їхнього розвитку. Тобто вказана конституційна норма, по суті, відтворює принцип автономності особистості дитини, закріплений у статті 12 Конвенції про права дитини від 1989 р. [6].

Для конституційних актів більшості країн, утворених після розпаду тоталітарних держав, характерним є те, що в них закріплено правові норми про державний захист сім'ї, материнства, батьківства, дитинства. Наприклад, у статті 42 Конституції Македонії від 17 листопада 1991 р. йдеться про особливий захист материнства, дітей та неповнолітніх.

У конституціях інших європейських держав (наприклад, Латвії, Ісландії, Ірландії, ФРН, Польщі, Словенії, Хорватії та ін.) гарантується особлива державна матеріальна чи нематеріальна турбота стосовно дітей-інвалідів, дітей, що залишилися без батьківського піклування або постраждали від насильства [6]. При цьому обсяг конституційних прав і свобод, спеціальними суб'єктами яких виступають діти, у різних зарубіжних країнах не однаковий. Зокрема, у Польщі спектр відповідних прав дитини є доволі широким [22, с. 78-79], натомість конституційне законодавство більшості інших країн встановлює політичну правосуб'єктність особи з досягненням 18 років. Це стосується передусім виборчого права.

Конституційні акти більшості держав-учасниць ЄС гарантують дитині безкоштовну початкову та середню освіту, державний розвиток дошкільного виховання, загального початкового навчання, середньої, професійної та вищої освіти, забезпечують умови для створення навчальних закладів різних форм власності, здійснення контролю за їхньою діяльністю тощо. Крім того, передбачаються гарантії особливого захисту та умови праці неповнолітніх, гідна заробітна платня, встановлюються вікові обмеження у реалізації цьо-

го права (стаття 37 Конституції Італії від 1947 р., стаття 16 Конституції Республіки Мальта від 1964 р., стаття 45 Конституції Литовської Республіки від 25 жовтня 1992 р., стаття 65 Конституції Республіки Польща від 2 квітня 1997 р.).

Разом із тим, сучасна доктрина конституційних прав дитини дотримується принципу єдності прав і обов'язків дитини. Так, у частині шостій статті 38 Конституції Литовської Республіки закріплено обов'язки дітей поважати батьків, піклуватися про них у старості, шанобливо ставитися до батьківської спадщини. Ця ж норма передбачає права та обов'язки батьків щодо дітей, зокрема щодо виховання дітей чесними людьми та вірними громадянами, а також обов'язок утримувати дітей до повноліття. Конституція Ірландії від 29 грудня 1937 р. закріплює у статті 42 повагу до невід'ємного права та обов'язок батьків забезпечувати своїм дітям релігійне, моральне, інтелектуальне, фізичне й соціальне виховання [21].

Особливу увагу в конституційному законодавстві зарубіжних країн приділено функціонуванню соціально-економічних і правових інститутів захисту прав та законних інтересів дітей, серед яких слід виділити такі:

- створення розгалуженої системи соціального забезпечення, гарантування позасудового та судового захисту прав і свобод дитини (у деяких країнах – Польщі, Словаччині, Франції) шляхом запровадження інституту ювенальної юстиції);

- функціонування інституту дитячого омбудсмена (Норвегія, Польща) або ж виконання цих функцій національними омбудсменами через своїх спеціально уповноважених представників;

- наявність розвинених інститутів громадянського суспільства, насамперед правозахисних громадських організацій, які здійснюють контроль за дотриманням прав дітей.

Слід зазначити, що істотну роль у розвитку сучасної концепції прав дитини відіграло формування нового міжнародного правопорядку, яке відбувалося у рамках

створеної Організації Об'єднаних Націй. Із діяльністю саме цієї міжнародної організації, на думку С. П. Добрянського, пов'язано розроблення документів, які з часом створили надійний фундамент міжнародної нормативної системи забезпечення прав дитини [19, с. 3]. Створення такого підґрунтя значною мірою сприяло подальшому нормативно-правовому забезпеченню прав дитини.

На наш погляд, варто погодитися з О. А. Лукашевою, яка вважає, що в сучасних умовах під основними правами людини слід розуміти права, передбачені в конституції держави та в найважливіших міжнародно-правових документах з прав людини. Якщо якесь основне право людини не увійшло до конституції держави, то воно повинно бути визнаним цією державою незалежно від наявності чи відсутності його конституційного закріплення [9, с. 11-13].

Так, у Віденській декларації та Програмі дій, прийнятих на Всесвітній конференції з прав людини 25 червня 1993 р., виконання зобов'язань із підтримання загальної поваги, додержання та захисту всіх прав людини та основних свобод для всіх є священним обов'язком усіх держав, а універсальність цих прав і свобод є безперечною. З цього приводу Р. А. Мюллерсон слушно зазначав, що норми міжнародного права про права людини, з одного боку, зобов'язують державу забезпечити особистості закріплені в них права, а з іншого – надають індивідові право вимагати від держави виконання її міжнародних зобов'язань [11, с. 17].

Системний аналіз міжнародних документів про права дитини дає підстави для висновку, що в сучасному міжнародному праві є універсальна норма, відповідно до якої держави зобов'язані поважати й виконувати права дитини для всіх, незалежно від раси, статі, мови й релігії. Це зобов'язання має загальний характер, що означає, що права дитини підлягають виконанню у всіх державах та діють стосовно всіх осіб без будь-якої дискримінації. При цьому метою міжнародного співро-

бітництва в цій галузі є не уніфікація національних законодавств, а розроблення стандартів (моделей), які слугують для держав своєрідною відправною точкою при створенні власного національного законодавства.

Як правило, міжнародні документи не визначають, яким чином держава виконуватиме взяті на себе зобов'язання. Разом із тим, встановлені стандарти поведінки, що містяться в міжнародних документах, певною мірою перешкоджають свободі поведінки держав у сфері національного законодавства. Більше того, аналіз практики вирішення питань щодо розвитку нормативного змісту принципу загальної поваги прав людини показує, що особистість поступово стає безпосереднім суб'єктом міжнародного права. Йдеться передусім про масові порушення прав людини, коли внутрішньополітична ситуація у тій чи тій країні дає підстави зробити висновок про систематичні й достеменно доведені факти грубих порушень прав і основних свобод людини. Це такі явища, як геноцид, апартеїд, расова дискримінація тощо. При цьому міжнародний контроль за виконанням державою взятих на себе міжнародно-правових зобов'язань не суперечить принципу невтручання в її внутрішні справи.

Разом із тим, питання безпосереднього утвердження та захисту прав і свобод дитини залишаються внутрішньою справою кожної держави. Адже переважна більшість міжнародних норм у сфері прав дитини не може застосовуватися безпосередньо на території держави без її на те доброї волі і потребують своєї імплементації в національне законодавство.

Міжнародні норми й загальновизнані принципи міжнародного права у сфері захисту прав дитини називаються міжнародними стандартами. Це свідчить не тільки про достатньо високий статус цих норм і принципів у межах нормативно-правової бази міжнародного права, а й про те, що вони є прикладом для кожної держави-учасниці певної конкретної міжнародної угоди в сфері прав і свобод дитини при конструюванні відповідних норм вну-

трішнього законодавства. Таким чином, міжнародні стандарти у сфері захисту прав дитини існують у вигляді конвенцій спеціального порядку та встановлюють правила, які визнаються та виконуються більшістю держав [8].

Процес формування міжнародних стандартів становить інтерес не лише як спільна діяльність держав щодо розроблення положень основних міжнародних угод концептуального характеру, а й як процес одностороннього приєднання держав до вже розроблених міжнародних документів, які містять у собі міжнародні стандарти. На думку М.О. Баймуратова, підписання міжнародних угод з переважної більшості питань, їхні подальші легалізація та реалізація є процесом розроблення, визнання та взяття зобов'язань з виконання міжнародних правил поведінки, що мають нормативний, типологічний, стереотипний характер. Таким чином, ці норми стають міждержавними, а в широкому значенні – міжнародними стандартами [4, с. 63–64].

Основним способом створення норм міжнародного права вітчизняна міжнародно-правова доктрина вважає узгодження волі кожної з держав з волею інших держав. При цьому зміст волі кожної держави складає її міжнародно-правову позицію, яка, на нашу думку, включає в себе: загальне ставлення держави до міжнародного права, його прогресивного розвитку та додержання його принципів і норм; уявлення про характер міжнародного права, його роль у суспільстві; принципи й норми, втілення яких держава підтримує; розуміння принципів і норм чинного міжнародного права тощо.

Тобто міжнародно-правова позиція держави поєднує в собі різноманітні фактори (детермінанти) концептуальної моделі національної й міждержавної систем. Тому входження України як повноправного члена у світове співтовариство передбачає виконання нею взятих на себе зобов'язань щодо забезпечення прав дитини не лише на міжнародній арені, а й усередині країни. Так, відповідно до статті 3 Статуту

Ради Європи кожен член Ради Європи в обов'язковому порядку зобов'язаний визнати принципи верховенства права та здійснення прав і свобод дитини всіма особами, які знаходяться під його юрисдикцією, чесно та ефективно співпрацювати в досягненні мети Ради Європи [8].

Таким чином, міжнародне співробітництво у сфері прав дитини не зводиться лише до напрацювання та ухвалення відповідних документів, а також імплементації правових норм, що їх вони містять, до внутрішнього законодавства країн-учасниць угод. Таке співробітництво необхідне в подальшому й для успішного виконання державами взятих на себе зобов'язань та здійснення належного контролю за їх виконанням.

Винятково важливим видається й те, що в сучасному світі спостерігається тенденція щодо стрімкого зростання взаємозв'язку та взаємозалежності суверенних держав одна від одної; від конкретної (як правило, сусідньої) держави; від усього світового співтовариства загалом.

За цих умов окремі права дитини можуть виникати, отримувати свою нормативно-правову форму та реалізовуватися дедалі більшою мірою під впливом зовнішніх для конкретного суспільства й держави факторів, і зокрема під впливом загальноновизнаних принципів та норм міжнародного права, напрацьованих практикою міжнародного співробітництва. При цьому більшість норм міжнародного права у сфері захисту прав дитини формуються під впливом найбільш передових поглядів та ідей людства відповідно до рівня його історичного розвитку. Однак попри всі безумовні позитивні досягнення світового співтовариства, яке через міжнародно-правові приписи встановлює низку зобов'язань держави у сфері прав і свобод дитини, остання поки що так і не стала повноправним суб'єктом міжнародного права. Тож права дитини, які надаються особі міжнародним правом, розглядаються передусім як принципи міжнародного права, обов'язкові для загального визнання та виконання.

Виникнення інституту захисту прав дитини та формування відповідного міжнародно-правового механізму означає надання кожній дитині можливості користуватися певним обсягом рівних прав без будь-якої дискримінації. При цьому, як правило, виокремлюють дві форми дискримінації: пряму або непряму (опосередковану). Перша з них являє собою відкрите розрізнення дітей на підставі певного критерію без відповідного об'єктивного обґрунтування (аргументування). Найпоширенішим прикладом прямої дискримінації є розрізнення дітей залежно від кольору шкіри або статі. Зокрема, статева дискримінація дітей набула загрозливих масштабів у такій державі, як Індія, де випадки добровільного переривання вагітності при перспективах народження дівчинки стають масовими.

Непряма (опосередкована) дискримінація має місце тоді, коли розрізнення дітей за їхнім правовим статусом здійснюється на підставі нібито нейтрального (об'єктивного) критерію, що не підпадає під заборону конкретного виду дискримінації», але результати якого призводять до прямо забороненого розрізнення. Це, до прикладу, може бути розрізнення дітей за соціальним і майновим станом їхніх батьків. Таку дискримінацію через наведені ознаки, на наш погляд, можна вважати прихованою, оскільки вона має так званий латентний характер.

Особливу увагу, як на наш погляд, слід приділити питанню ліквідації дискримінації серед дітей за статевою ознакою. Так, у статті 1 Конвенції про ліквідацію всіх форм дискримінації жінок від 1979 р. унормовано, що дискримінацією є «будь-яке розрізнення, виняток або обмеження за ознакою статі, спрямовані на ослаблення чи зведення нанівець визнання, користування або здійснення жінками, незалежно від їхнього сімейного стану, на основі рівноправності чоловіків і жінок, прав людини та основних свобод у політичній, економічній, соціальній, культурній, громадській або будь-якій іншій галузі».

Зрозуміло, що у Конвенції втілено

лише проблеми, з якими стикаються особи жіночої статі. Тому головною її метою є закладання основ нормативно-правового забезпечення прав жінок для подальшої імплементації міжнародно-правових норм у національні законодавства країн-учасниць. Із цією метою Конвенція передбачає розроблення та подальше застосування заходів, спрямованих на усунення дискримінації людей за статевою ознакою та забезпечення рівності чоловіків і жінок. Окрім того, у Конвенції звертається увага на необхідність докорінних змін суспільної свідомості у цій сфері та імплементації міжнародних нормативно-правових приписів у національні законодавства держав-учасниць.

На наш погляд, імплементація міжнародно-правових норм щодо захисту прав дитини може ускладнюватися через відмінності між правовими системами держав-учасниць та відповідними міжнародними договорами і конвенціями. Однак більш складним і довготривалим видається процес здійснення змін у правовій свідомості громадян, який, на нашу думку, також може включати в себе такий етап, як визнання відповідних правозахисних новацій у національному законодавстві конкретної країни.

Розглядаючи історичний аспект досліджуваного питання, слід зазначити, що всеосяжна міжнародно-правова регламентація прав дитини стала можливою лише на початку 1990-х років. Це було спричинено передусім проблемами, пов'язаними з визнанням більшістю держав-членів світового співтовариства основних прав людини та їх практичним упровадженням у практику взаємовідносин конкретної держави й особи, яка перебуває на її території. Що стосується міжнародно-правового регулювання прав дитини та їх захисту, то ця проблема почала активно вирішуватися вже після унормування прав людини.

Література

1. Конституція України: прийнята на П'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. (зі змінами) // База даних «Законодавство України» / ВР України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>
2. Декларація про державний суверенітет України від 16 лип. 1990 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1990. – №31. – Ст. 429.

Висновки

Таким чином, зміст правового забезпечення прав і свобод дітей в Україні змінювався відповідно до періодів становлення й розвитку української державності. Це складний процес, на який безпосередньо впливає сукупність економічних, політичних, правових, демографічних, культурних, духовно-ідеологічних та етичних факторів розвитку суспільства у відповідні історичні періоди. Аналізуючи етапи розвитку правового забезпечення захисту прав і свобод дитини, можна зробити висновки про наявність на даний час в Україні системи гарантій, створених з метою комплексного втілення в життя чинних нормативно-правових актів у вказаній сфері. Однак існуючий механізм захисту та забезпечення прав і свобод дитини потребує постійного моніторингу та удосконалення відповідно до розвитку українського суспільства і міжнародних реалій.

При цьому слід зазначити, що, незважаючи на вже існуючі міжнародні норми та інституції в сфері захисту прав дитини, процес формування як міжнародно-правових принципів і норм із прав дитини, так і механізму міжнародно-правового контролю продовжується й тепер. Адже міжнародно-правове регулювання становища дитини в суспільстві відіграло й надалі відіграватиме значну роль у вирішенні проблеми її, тобто дитини, захисту. Однак не менш істотний вплив на розв'язання проблем захисту конституційних прав дитини справляють й соціально-економічні, політичні, культурні та інші особливості розвитку конкретно взятої суверенної держави. Саме вони відіграють важливу роль у визначенні та формуванні державної політики у сфері захисту прав дитини, а також напрямів практичної реалізації.

3. Конвенція про права дитини (995_021) // Зібрання чинних міжнародних договорів України. – 1990. – № 1. – С. 205.
4. Баймуратов М. А. Международное право / М. А. Баймуратов. – Х.: Одиссей, 2000. – 736 с.
5. Волинець Л. С. Права дитини в Україні: проблеми та перспективи / Л. С. Волинець. – К.: Логос, 2000. – С. 10–11.
6. Конституции государств Европейского Союза / Под общ. ред. Л.А. Окунькова. – Москва: НОРМА-ИНФА-М, 1997. – 816 с.
7. Кудрявцева О. М. Конституційно-правові основи захисту прав дитини в Україні : [монографія] / О. Кудрявцева. – К. : Арт Економі, 2015. – 265 с.
8. Курс международного права: В 7 т. / Ю. А. Баскин, Н. Б. Крылов, Д. Б. Левин и др. – М.: Наука, 1989. – Т. 1: Понятие, предмет и система международного права. – 360 с.
9. Лукашева Е. А. Принципы социалистического права / Е. А. Лукашева // Сов. Государство и право. – 1970. – №6. – С. 21-29.
10. Международное публичное право: Сб. док. – М.: БЕК, 1966. – Т.1. – 570 с.
11. Мюллерсон Р. А. Права человека: идеи, нормы, реальность / Р. А. Мюллерсон. – М.: Юрид. лит., 1991. – 160 с.
12. Нерсесянц В. С. Общая теория права и государства / В. С. Нерсесянц. – М.: НОРМА-ИНФА-М, 1999. – 552 с.
13. Погорілко В. Ф. Конституційне право України: Підручник. 4-те вид., перероб. і доопр. / В. Ф. Погорілко, В. Л. Федоренко; за заг. ред. В. Л. Федоренка. – К.: Ліра-К, 2012. – 576 с.
14. Права и свободы человека и гражданина: Слов. / Отв. ред. В. В. Малков. – М.: Юристъ, 2001. – 559 с.
15. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник для студ. спец. «Правознавство». 2-ге вид., зі змінами і доп. / П. М. Рабінович. – К.: 1994. – 236 с.
16. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.
17. Соборное уложение 1649 года // Российское законодательство X–XX веков / [отв. ред. А. Г. Маньков]. – М.: Юрид. лит., 1984. – Т. 3. – С. 436.
18. Француз-Яковець Т. А. Забезпечення конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: Спец. 12.00.02 – Конституційне право / Т. А. Француз-Яковець. – Одеса, 2007. – 20 с.
19. Хрестоматія з історії держави і права України: Навч. посібник: У 2 т. 2-ге вид., перероб. і доп. / Уклад.: В. Д. Гончаренко, А. Й. Рогожин, О. Д. Святоцький; за ред. В. Д. Гончаренка. – К.: Ін Юре, 2000. – Т. 1: З найдавніших часів до початку XX ст. – 472 с.
20. European convention on the exercise of children's rights : strasbourg, 25.I. 1996 / Council of Europe. – Strasbourg : [б.в.], 1996. – 9 p.
21. Constitution of Ireland // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://www.taoiseach.gov.ie/DOT/eng/Historical_Information/The_Constitution/Constitution_of_Ireland_-_Bunreacht_na_hEireann.html
22. Winczorek P. Prawo konstytucyjne Rzeczypospolitej / P. Winczorek. – Warszawa: Liber, 2003. – 237 s.